

नेपाली तथा समुद्रयात्रा

—सूर्यविक्रम ज्ञवाली

भूपरिवेष्टित नेपालका निवासी हामी नेपालीहरूलाई आफ्ना जीवनमा समुद्रसित परिचित हुने अवसर नपनु स्वाभाविक थियो र समुद्र हाम्रा शिक्षित व्यक्तिहरूबाहेक अरुका निमित्त केवल यौटा नाम थियो । कत समुद्र तरी समुद्रपारिका देशमा जानु भनेको कुरा ता प्रायः असम्भव थियो । समुद्रसित हाम्रो परिचय कसरी भयो तथा यो परिचय कसरी बढ्दै गयो भन्ने कुराको केही विचार गर्ने यो लेखका तात्पर्य हो ।

हाम्रो प्राचीनतम मानिएको मानदेवको चांगुनारायणको शिलालेखमा बढेकी गण्डकीलाई समुद्रसित जोडा लाग्न खोज्ने “अर्णवस्पर्धिनी” मानिएको भए तापनि साधारण नेपाली जनता प्राचीन कालमा समुद्रसंग परिचित हुँदो हो भन्ने लाग्दैन । प्राचीन तथा माध्यमिक कालका नेपालीहरू यात्रा नगर्ने ता होइनन् । हाम्रो इतिहासमा नेपालीहरूले गरेका यात्राका अनेक उल्लेख प्राप्त छन् । सप्तम शताब्दीदेखि नै हाम्रा बौद्ध विद्वान्हरू भोट, चीन आदि ठाउँमा जान लागेका थिए तथा तिन ताकका नेपाली राजाहरूको उत्तर भोट र दक्षिण भारतसित वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भएको थियो । पछिका शताब्दीहरूमा अनेक नेपाली पण्डितहरू भोट गएको कुरा हामीलाई थाहा छ । तेह्रौँ शताब्दीमा हाम्रा प्रसिद्ध कलाकार अरनिको आफ्ना चेलाहरूसहित पहिले भोट वहाँपछि चीन गए । तर यी सबै स्थलयात्रा थिए तथा यिनबाट उहिलेका नेपालीहरूको यात्रा गर्ने प्रवृत्ति भएको कुरा चाल पाइए तापनि यिनबाट नेपालीहरूले समुद्रको दर्शन वा यात्रा गरेका विषयमा विशेष थाहा पाइँदैन ।

जति जति समय बित्दै गयो उति उति धार्मिक कारणले अर्थात् तीर्थयात्राका निमित्त नेपालीहरू भारतमा परपरसम्म जान लागेको बुझिन्छ । विभाजित नेपालका

पण्डित अभयराज आफ्नी कान्छी स्त्रीसहित सोह्रौँ शताब्दीमा गया आई तीन वर्षसम्म वहाँ बसी काठमाडौँ फर्केका थिए । उनका छोरा जीवराजले गयाको बौद्धमन्दिरका ढाँचामा बनाइएको पाटनको प्रसिद्ध महाबौद्धको मन्दिर निर्माण गरे । अभयराज तीन वर्षसम्म गयामा बसे तापनि समुद्रभन्दा उनी धेरै टाढा नै थिए ।

विभाजित नेपालका राजाहरू पनि तीर्थयात्रा गर्न भारत जान्थे । सत्रौँ शताब्दीका पाटनका यशस्वी राजा सिद्धिनरसिंह मल्ल आफ्नो जीवनको अन्तिम काल तीर्थस्थलमा बिताउन भनी काशी गएको तथा वहाँनै उनको मृत्यु भएका कुराको विश्वास छ । सत्रौँ शताब्दीकै अन्त्यतिर प्रताप मल्लका नाति काठमाडौँका राजा भूपालेन्द्र मल्ल तीर्थयात्रा गर्न भारत गएका समयमा उतै अयोध्यामा उनको मृत्यु भएको थियो ।

सत्रौँ शताब्दीका तीर्थयात्रीहरूकै व्यापारीहरू पनि तिनताक भारत जान्थे भन्ने कुरामा सन्देह छैन तर कमैले समुद्रयात्रा गरेको कुरा चाल पाइएको छैन । समुद्रयात्राको कुरा ता परै रहोस्, उनीहरू भारतमा समुद्रतटसम्म पनि पुगे जस्तो लाग्दैन ।

ठठागैँ शताब्दीमा पृथ्वीनारायण शाहले गरेको काशीयात्रासंग पनि समुद्रको सम्बन्ध थिएन तर यिनका समसामयिक जोसमनी सम्प्रदायका दीर्घजीवी शशिधर (१७४७-१८४९) तीर्थयात्राका प्रसङ्गमा जगन्नाथ पुरी पुगेको कुरा बडो महत्त्वपूर्ण छ । पुरीको यात्रा तथा लामो निवासद्वारा शशिधरलाई समुद्रको गम्भीर परिचय प्राप्त भएको कुरा बुझिन्छ ।

भारतमा अंग्रेजी राज्यले स्थापित गरेको शान्ति, सुरक्षा औं यातायातको सुबिस्तालि गर्दा धर्मप्राण नेपालीहरू

गङ्गा गगर, पुरी वा रामेश्वरको तीर्थयात्रा गर्ने अधिक संख्यामा जानु स्वाभाविक छ । तर समुद्रतटसम्म पुगिहाले तापनि समुद्रयात्रा गर्ने प्रश्न नै थिएन किनभने समुद्रयात्रा गरे जात जान्छ भन्ने नेपालसमेत समस्त हिन्दूजगत्मा तिनताक थियो । समुद्रयात्रा यसरी अधार्मिक काम मानिने हुनाले त्यस्तो कार्य गर्ने अधि गर्ने कुन हिन्दू होला ? नेपालीहरू ता फन् भारतमा तीर्थयात्रा गरी फर्केदा पनि तीर्थभोज खुवाईकनै मात्र समाजमा मिल्थे । भारतका हिन्दूहरू समुद्रयात्रा गर्न थालेपछि उनीहरूका बन्धुबान्धवले उनीहरूका विरुद्ध वृटिशन्यायालयमा नालिश पनि गरेका थिए तर वृटिश सरकारको धर्मनिरपेक्ष नीति हुनाले त्यस्ता मुद्दाद्वारा विशेष चाम भएन ।

उन्नाईसौं शताब्दीका मध्यमा नेपालीहरूले गरेको प्रथम समुद्रयात्रा नेपालको मात्र होइन अर्वाचीन हिन्दू जगत्का इतिहासमा पनि यौटा महत्त्वपूर्ण घटना गनिएको छ । त्यो प्रथम राणा प्राइमिनिष्टर जंगबहादुरको १८५० ई. मा बेलाइतयात्रा थियो । नेपालबाट बेलाइत जाने सर्वप्रथम जंगबहादुर भए तथा समुद्रयात्रा गर्ने राजकुलका प्रथम हिन्दू पनि उनीनै भए ।

जंगबहादुर बेलाइत ता गए तर जातको रक्षा गर्न उनले गरेका उपाय अचेलका हिन्दूलाई अचम्मको कुरा लाग्नु आश्चर्य छैन । उनका यात्रा विवरणमा जंगबहादुर तथा उनका दलका मानिसका खानपानका विषयमा मानिएका यी कुराबाट त्यसको अनुमान हुन्छ । “खाँदामा भन्या कसैलाई हेर्न दिदैनन् । पानी छुन दिदैनन् । केही भैत्रा, भाजी, तरकारी, फलफूल भंडारबाट दिलाई लाटलुट होला भनी निन्दा गर्छन् । गाई पनि आफै दुहुन्छन् ।” खानपानको यत्रो तथा यस्तो व्यवस्था गरी जंगबहादुरले के देखाउन खोजेका होलान् भने हिन्दूधर्ममा चलेको खानपानको व्यवस्थाको विदेशमा पनि उनले रक्षा गरेका थिए तथा राजकीय क्रमले गर्दा परेको उनको समुद्रयात्रा त्यसैले धर्मअनुकूल आचरण थियो ।

वृटिश गोर्खा पल्टनका जवानहरूलाई आफ्नो सेवाका कारणले केही समुद्रयात्रा गर्ने अवसर प्राप्त भयो । भारतबाट अंगरेजको समुद्रतटका बर्मा जस्ता देशरित युद्ध पर्दा उनीहरूलाई समुद्रको दर्शन पाउने तथा यात्रा गर्ने

अवसर आयो तर फर्केपछि गुरुज्यूलाई प्रायश्चित्तको जरि माना बुझाई उनीहरू शुद्ध हुन्थे ।

उन्नाईसौं शताब्दीका अन्त्य वा बीसौं शताब्दीका प्रारम्भमिर अंग्रेजका अधीनस्थ मारिशस, फिजी इत्यादि टापूहरूमा काम पाइने हुनाले नेपालीहरू पनि अल्पसंख्यामा ती ठाउँमा जान थाले, तर समुद्रपारि जाँदा जात जाने डर हुनाले यो यात्रा छलेर वा सुटुक्क गरिन्थ्यो । यसरी फिजी गै वहाँ धेरै बसी पैसा कमाई फर्केको यौटा ब्राह्मणपरिवारसित लेखकको धेरै अधि भेट भएको थियो । उनीहरू सुटुक्क भाई तराईमा जग्गाजमीन किनी बसेका थिए नत्र भातको टंटामा पर्ने डर थियो ।

तिनताक समुद्रयात्रा गर्ने काम जात जाने डरले गुप्तरूपले गरिने कुरा थियो भन्ने कुरा भनिरहन पर्दैन । यिनै ताक १९०८ मा जंगबहादुरलाई सबै कुरामा अनुकरण गर्न खोज्ने नेपालका अर्का प्राइमिनिष्टर चन्द्रशम्शेर पनि बेलाइत गए । उनी पनि जंगबहादुरकै धर्मरक्षाको पूर्ण प्रबन्ध मिलाई हातमा लाउने माटो पनि यहींबाट साथमा लिएर गएका थिए । उनको यात्रा पनि धर्मानुकूल ठहरिएको थियो ।

अरु समुद्र यात्रा निर्धक्कसंग गर्ने युग आइपुगेको थिएन । विद्योपार्जन गर्न धेरैका संख्यामा विदेश जाने चलन पनि चलेको थिएन । चन्द्रशम्शेरले जापानमा पढ्न पठाएका दुई चार जना विद्यार्थी राजकीय संरक्षकत्वमा विदेश गएका हुनाले उनको कुरा बेग्लै थियो । यसका केहीपछि उपत्यका वा दार्जीलिङबाट एक दुइ जना विद्यार्थी सहस गरी अमेरिका पढ्न गएको कुरा घत लाग्दो छ ।

समुद्रयात्रा बन्धनरहित तथा धार्मिक सङ्कोचबाट अरु मुक्त भएको थिएन । इङ्ग्लैण्डमा स्थापित राजदूतावासमा काम गर्न जाने नेपालीहरूको कुरा बेग्लै थियो । उनीहरू राजकीय संरक्षणमा गएका हुनाले जात जाने कुरै थिएन । स्वच्छन्द तथा धार्मिक बन्धनरहित समुद्रयात्रा गर्न पाउन नेपालीहरूले यो शताब्दीको प्रथमाधको अन्त्यसम्म पर्खनुपर्थ्यो । राष्ट्रपिता श्री ५ त्रिभुवनले देशलाई प्रजातान्त्रिक अन्तरिम सम्बिधानको प्रदानद्वारा राष्ट्रले हिँड्ने

बाटो प्रदर्शन गरिबक्सियो । त्यसपछि चिकित्सार्थ राष्ट्र-पिताको विदेश सबारी भयो ।

राष्ट्रपिताद्वारा निर्धारित मार्गको कार्यान्वयनको भार श्री ५ महेन्द्रका बलिष्ठ कांधमा पन्यो । श्री ५ महेन्द्रले आधुनिकताको प्रकाश देशका कुना कुनामा पुन्याउने अठोट गरी सुधारको मूल नै देशमा फुटाइबक्सियो । अब नेपाली राष्ट्रलाई शताब्दी शताब्दीदेखि बाँधिराख्ने बन्धनहरू पटापट चुडिन थाले । नेपाल १९५२ ई. तिर कोलंबो प्लानमा प्रवेश गरेपछि हजारौंका संख्यामा नेपाली विद्यार्थीहरू समुद्र तरी पढ्न जान थाले । भारतमा पढ्न जाँदा पनि भाँसे बाहुन लिएर जाने जो बन्धन थियो त्यो

आफै चुडियो । नेपाली विद्यार्थीसमाज जहाँ गएर पनि पढ्न पाउने भयो । उसै गरी राजनैतिक वा अरू सरकारी कामका निमित्त नेपालीहरू ठूलो संख्यामा विदेश जान थाले । जहाजद्वारा समुद्रयात्रा प्रायः नगरे तापनि यस युगका नेपालीहरू आकाशमा उडेर समुद्र पार गर्न थाले । श्री ५ महेन्द्रको कुशल नेतृत्वले गर्दा यत्रो ठूलो परिवर्तन मान्छेले चालै नपाई भने कै भयो औ हाघो राष्ट्र दुई सय वर्ष जति अधि बढ्यो । समुद्रयात्राका सम्बन्धमा जो संकोच, बन्धन थिए ती बालेको कपूर कै बिलाएर गए । आज को कहाँ गयो, किन गयो भन्ने कुराको कसैलाई वास्ता छैन । जीवनको साधारण घटना जस्तो यो कुरा भएको छ ।

